

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

INLEDNING

BAKGRUND

Samhället och kyrkan befinner sig i en föränderlig tid. Just nu pågår flertalet arbeten inom Trossamfundet Svenska kyrkan som kommer att ge utslag i verksamhetsutövning och i sin förlängning i Svenska kyrkans samlade fastighetsbestånd. Exempel på sådana arbeten är det pågående arbetet med lokalförsörjningsplaner och ett alltmer idogt arbete med att nå klimatmålen genom svenska kyrkans arbete *Färdplan för klimatet*.

Kommunernas vilja tillsammans med byggherrars sökande efter attraktiva boendmiljöer skapar ofta ett exploateringsstryck i och invid kyrkomiljöer. Både direkt och på längre sikt påverkar dessa förändringar bevarade sockencentra vad gäller exempelvis för ombyggnationer, avyttring, nya fastighetsägare och förtätning som i sin tur ger ett splittrat fastighetsägande samt ofta åtgärder och önskemål kring bebyggelsen som kan ändra det historiska värdet.

För att Svenska kyrkan fortsatt ska kunna tillgängliggöra och berätta sin historiska utveckling och sin roll i samhällsutvecklingen behöver vi arbeta med ett bevarande av sockencentra som en sammanhållen kulturmiljö.

Genom projektet finns möjligheter att tillskansa oss större kunskap om vilka sockencentra som är de bästa representanterna för att fysiska kunna uppleva den historiska utvecklingen och där insatser behöver göras för att bevara dessa. Projektet ska ses som ett pilotprojekt och kommer förhoppningsvis även fungera som en vägledning för andra stift och länsstyrelser.

PROJEKTORGANISATION:

Beställare: Västerås stift/Länsstyrelsen i Västmanland.

Utförare: Västerås stift, Sara Bäckman

Projektledare: Anna Gühlein/Mikael Karlsson Aili, Västerås stift
Monica Mossberg (t.o.m 2021–09) /Isa Lindqvist, länsstyrelsen i Västmanland

Projektdeltagare: Monica Mossberg (t.o.m 2021–09), Isa Lindqvist, länsstyrelsen i Västmanland,
Anna Gühlein, Mikael Karlsson Aili, Ann Löfqvist, Sara Bäckman, Västerås stift

Styrgrupp: Monica Mossberg (t.o.m 2021–09), Isa Lindqvist, länsstyrelsen i Västmanland,
Anna Gühlein, Mikael Karlsson Aili, Sara Bäckman, Västerås stift

Referensgrupp: Kristofer Sjöo, antikvarie, länsstyrelsen Örebro län, Inga-Lill Nyberg, naturvårdshandläggare länsstyrelsen Västmanlands län, Britas Lennart Eriksson, teolog, Rickard Eriksson, kommunantikvarie Sala kommun, Olle Lind, antikvarie, länsstyrelsen Dalarnas län, Joakim Wikström, kyrkoherde Arboga pastorat, Julia Göransson, byggnadsantikvarie Västmanlands läns museum.

SYFTE

Syftet med projektet är att ta fram ett bättre underlag där de olika kulturhistoriska värdena i miljöerna som helhet beskrivs och värderas, och inte bara de enskilda objekten, vilket förväntas ge större möjlighet att prioritera och göra rätt insatser.

Underlaget ska ge Västerås stift bättre möjligheter att i sitt tillsyns- och främjandearbete sätta de redan skyddade och värdefulla kyrkorna i sin kontext och att i arbetet med den kyrkoantikvariska ersättningen bättre kunna prioritera.

Länsstyrelsen har behov av underlag i arbetet med tillstånd, rådgivning och bidragsfördelning. Länsstyrelsen ser att det finns ett behov av kunskapshöjande insatser och diskussion om hur

kommunerna kan använda sina redskap samt hur man kan hantera miljöerna i ”skarpa lägen”. Produkten kan vara informationsmaterial, workshops, PBL-utbildningarna med flera insatser.

Underlaget ska ge möjligheter att arbeta med kompetenshöjande insatser (t ex kunskapsmaterial, informationsinsatser, workshops) för olika målgrupper samt att se över och arbeta med tillgängliga redskap för ett bevarande av miljöerna i sockencentrumen. Särskilt viktigt kommer underlaget att bli i samband med kyrkans arbete med lokalförsörjningsplaner.

Projektet ingår som ett led i stiftets strävan efter att ta fram relevanta underlag för en genomtänkt och strategisk KAE-fördelning samt som ett underlag för bevarande och utveckling av de kulturmiljöer som finns stiftet.

Syfte är att ta fram ett underlag som ska fungera som ett redskap att:

- Arbeta med helhetsmiljöer och inte bara objekt.
- Arbeta med kompetenshöjande insatser (t ex kunskapsmaterial, informationsinsatser, workshops) för olika målgrupper.
- Se över och arbeta med olika redskap (kyrkoantikvarisk ersättning, kulturmiljövårdsanslaget, lagstiftning, planbestämmelser, lokalförsörjningsplaner mm) för ett bevarande av kulturmiljöerna i identifierade och utpekade sockencentran.
- fungera som en vägledning om liknande projekt ska genomföras i andra stift eller länsstyrelser.

MÅL

Ett kortsiktigt mål är att få ett gediget underlag som berättar Västmanlands läns sockencentras utveckling över tid och vilka sockencentra som finns samt deras historiska representativitet. Ett långsiktigt mål är att det finns representativa sockencentra bevarade som visar på kyrkans och den samhällshistoriska utvecklingen från då till nu. Projektet fungerar som en vägledning för andra stift och länsstyrelser.

MÅLGRUPPER

Fastighetsägare, hyresgäster, stiftet, länsstyrelsen, kommuner, hembygdsföreningar, länsmuseum och församlingar.

PROJEKTAVGRÄNSNINGAR

Projektet är begränsat till Västmanlands län. Ett första urval har gjorts utifrån litteratur och tidigare inventeringar. Urvalet utgår från;

1. Vilka byggnader representerar sockencentrat och hur komplett är sockencentrat (och vad innehåller ett sockencentrum då – idag)?
2. Finns exempel på sockencentran från ”alla tider”? Om den historiska utvecklingen av sockencentran ska beskrivas behöver vi olika representanter i en tidsföljd.
3. Hur ser den geografiska spridningen ut? Vilken typ av olika regionala karaktärer behöver fångas i Västmanland för att beskriva den historiska utvecklingen?

Urvalet stäms sedan av i fält och eventuella tillägg eller avdrag görs.

METOD

Utföraren samlar in information genom inventering i fält i sockencentrumen. Ytterligare information av prästgårdsinventeringar, äldre kartor, fornlämningsregistret, kommunala kulturmiljövårdsprogram samt kontakt med hembygdsföreningar bidrar till den samlade informationen och den slutgiltiga produkten.

Genom projektet *Moderna kyrkor i Västmanland* har kyrkobyggnader studerat som ägs av Svenska kyrkan och som är uppförda i Västmanlands län och Västerås stift under perioden 1930-talet till och med 1970-talet. Dessa kyrkor är Gideonsberg kyrka, Bäckby kyrka, Mikaelikyrkan, Tomaskyrkan och Viksängskyrkan i Västerås kommun samt Surahammars nya kyrka och Virsbo brukskyrka i Surahammars kommun, Kolsva brukskyrka i Köpings kommun samt S:t Lars kyrka i Hallstahammar. De två sistnämnda har besökt i fält i detta projekt. Övriga har genom den dokumentation som tidigare skett endast varit med i urvalsprocessen inför etapp II av projektet.

Den periodindelning som har använts inom projektet är den som Riksantikvarieämbetet använde i forskningsprojektet om sockenkyrkor 2008 som presenterades i publikationen *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*¹. Periodindelningen tar fasta på en indelning i fem perioder.

- i: –1350 (äldre medeltid)
- ii: 1350–1550 (yngre medeltid)
- iii: 1550–1760
- iv: 1760–1860
- v: 1860–1950

Periodgränserna ansluter delvis till andra rikstäckande inventeringar vid Sveriges Kyrkor (Medeltida träkyrkor; Kyrkobyggnader 1760–1860; Kyrkobyggnader inom Svenska kyrkan 1860–1920 samt Nya svenska kyrkor). Avgränsningen av medeltiden tar vanligen fasta på kyrkopolitiska händelser och beslut, t.ex. brukar Västerås riksdag 1527 lyftas fram som ett viktigt genombrott för reformationen.

Kyrkobyggandets förändringar sker i regel inte vid ett givet årtal. Förändringarna sker i olika takt, d.v.s. det gamla beprövade och det nya kan under lång tid finnas sida vid sida. Periodernas tidsgränser, t.ex. vid 1500-talets mitt, är valda för att antyda att förändringarna i kyrkobyggandet är sammansatta och ofta representerar utdragna förlopp.

En förändring som gjordes inför detta projekt berör den senare perioden v:1860–1950. Den perioden är uppdelad i 1860–1920 samt 1920–2000. På så sätt kan de moderna kyrkobyggnaderna urskiljas på ett effektivare sätt.

SLUTPRODUKT OCH URVAL

Etapp 1 av projektet ämnar sammanställa en produkt som dels innehåller samlad information om länets sockencentran. Denna information ligger till grund för det urval som etapp 2 behandlar. Produkten från etapp 1 består av två GiS-lager samt ett textdokument (PDF). Ett Gis-lager innefattar samtliga inventerade sockencentrans avgränsning inkl beskrivning och värdering. Det andra lagret består av befintliga byggnader kopplade till sockencentran. Textdokumentet innehåller samma information som Gis-lagren.

20 sockencentran valdes ut från etapp 1 för att arbetas vidare med i etapp 2. Dessa är:

Fläckebo	Munktorp	Skinnskatteberg
Götlunda	Möklinta	Tärna
Hed	Odensvi	Viksäng
Himmeta	Romfartuna	Västerås-Barkarö
Karbenning	Rytterne (Nya och gamla)	Västra Skedvi
Kila	S:t Lars kyrka	
Kärrbo	Sala sockenkyrka	

¹ Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, 1. [uppl.], Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2008

Urvalet har skett med hänsyn till geografisk fördelning över länet där målet varit att på sockencentran från bergslagsområdet, bruksbygd samt från mälarbygd representerade. Urvalet är gjort med hänsyn till spridning i representation av tidsperioder där samtliga tidperioder finns representerade. Urvalet är gjort så att de utvalda sockencentran är välbevarade samt där det finns byggnader och företeelser som på ett pedagogiskt sätt kan berätta sockencentrat funktion, framväxt och historik. Vissa sockengemensamma byggnader (tiondebodar, sockenmagasin, kyrkstallar) kommer särskilt att uppmärksammas.

VIDARE ARBETE

En etapp 2 är planerad om under förutsättning att en finansiering finns. Etapp 2 innebär möjligheter till djupinventeringar av sockencentran och byggnader, fördjupande beskrivningar som underlag för kommuner och länsstyrelsen, informationsinsatser till församlingar och framtagande av guidematerial till församlingar och hembygdsföreningar.

LAGAR

Det finns flera lagar i Sverige som skyddar landets kulturmiljöer. Bestämmelser om hänsyn och skydd för kulturmiljöer finns i plan- och bygglagen (PBL), kulturmiljölagen (KML) och miljöbalken (MB).

PLAN- OCH BYGGLAGEN

Plan- och bygglagen är den lag som till stor del styr bebyggelsen i landet. Den innehåller bland annat bestämmelser om översiktsplanering, planläggning och byggnadslov, och kan sägas vara en sammanvägning av allmänna och enskilda intressen. Lagen behandlar också skyddet av kulturvärden och anpassningen av nybyggnation till befintlig miljö. I 8 kap. § 14 och 17 finns grundläggande krav på underhållsplikt, bestämmelser om varsamhet och hänsyn till kulturvärden samt förbud mot att förvanska särskilt värdefulla byggnader. Kravet om varsamhet innebär att bebyggelsens särart och karaktärsdrag ska tillvaratas vid ändring eller underhåll. I 8 kap. § 13 återfinns det så kallade förvanskningsskyddet, som säger att särskilt värdefulla byggnader, anläggningar, tomter, allmänna platser och bebyggelseområden inte får förvanskas. Vid planläggning gäller även hänsynskravet, 2 kap. § 6, som säger att all bebyggelse ska utformas och placeras lämpligt med hänsyn till kulturvärdena på platsen. Även att bebyggelseområden med särskilda värden alltid ska skyddas, oavsett om det rör planläggning, bygglovsärenden, eller vid någon åtgärd som inte regleras i plan eller lov.

Plan- och bygglagen gäller för alla förändringar på alla hus, både exteriört och interiört, och även för bebyggelsemiljöer. Lagen gäller även för åtgärder som inte kräver bygglov. Fastighetsägaren eller byggherren är ansvarig för att lagen följs.

Förutom de fastställda skydden och krav som plan- och bygglagen ställer på bebyggelse ger lagen även kommuner möjlighet att lagskydda kulturhistoriskt värdefull bebyggelse genom skyddsbestämmelse ”q” i detaljplaner. En sådan bestämmelse kan till exempel säga att en byggnad inte får rivas, att underhåll ska ske med material och metoder anpassade till dess egenart och att den ska vårdas så att den inte förfaller. Man kan även meddela utökad bygglovsplikt för till exempel underhållsåtgärder, vilket till exempel kan reglera att vid om-, till- och nybyggnad ska karaktärsdrag och värden enligt planbeskrivningen särskilt beaktas. Då anges varsamhetsbestämmelser ”k”.

KULTURMILJÖLAGEN

I kulturmiljölagen finns bestämmelser om fornlämningar, byggnadsminnen, kyrkliga kulturminnen, samt utförelse av kulturföremål ur landet.

Bestämmelserna kring fornlämningar regleras i kulturmiljölagens andra kapitel, där bestämmelserna säger att det är förbjudet att utan tillstånd från Länsstyrelsen på något sätt förändra, ta bort, skada eller täcka över en fornlämning. Grundprincipen är att fornlämningar ska bevaras för framtiden om det inte visar sig att samhällsintresset för en exploatering överväger. Går det inte att undvika fornlämning vid en exploatering kan Länsstyrelsen fatta beslut om att genomföra en arkeologisk undersökning.

En byggnad eller anläggning som anses ha ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde eller som ingår i ett bebyggelseområde med ett synnerligen högt kulturhistoriskt värde får förklaras som byggnadsminne av Länsstyrelsen, enligt kulturmiljölagens tredje kapitel. En sådan förklaring innebär att byggnaden eller anläggningen ska bevaras för framtiden, och att anläggningen sparas som ett historiskt dokument över en gångens tid och dess människor och samhälle. Ett byggnadsminne kan bestå av en enskild byggnad eller ett område med ett stort antal byggnader. Vem som helst kan väcka fråga för om en byggnad eller anläggning ska bli byggnadsminne hos Länsstyrelsen, som även handlägger förfrågningar om ändring av byggnadsminnen. De statliga byggnadsminnena ägs av staten och det är regeringen som tar beslut om dessa. Riksantikvarieämbetet är tillsynsansvarig.

Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser (även gravkapell, kyrkogårdsmurar och andra fasta anordningar) är skyddade i kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detta innebär att miljöerna ska vårdas och underhållas så att de kulturhistoriska värdena inte minskas och att utseende och karaktär inte försvåras. De kyrkobyggnader som är uppförda innan år 1940 är automatiskt skyddade, men även vissa yngre kyrkor som bedöms ha särskilda kulturhistoriska värden har efter beslut erhållit ett skydd. Vid väsentliga ändringar av kyrkomiljöer krävs tillstånd från Länsstyrelsen.

RIKSINTRESSEN (MILJÖBALKEN)

I miljöbalkens fjärde kapitel anges att områden av riksintresse för kulturmiljövården ska skyddas från åtgärder som kan innebära ”påtaglig skada”.

Miljöbalken är en övergripande lag som syftar till att värna om miljön som helhet. Bestämmelserna är till för att främja en hållbar utveckling för nuvarande och kommande generationer, så att alla kan leva i en hälsosam och god miljö. I miljöbalken anges att områden av riksintresse för kulturmiljövården ska skyddas från åtgärder som kan innebära ”påtaglig skada”. En riksintresseförklaring är i sig inte ett skydd, utan kräver att ett ansvar tas från kommunalt håll och juridiskt enligt plan- och bygglagen. Detta genomförs bland annat genom skydds- och varsamhetsbestämmelser vid planläggning. Det är Länsstyrelsen som övervakar att kommunerna tar sitt ansvar i den här frågan. I Sverige finns idag runt 1 700 områden utpekade som riksintresse för kulturmiljövården, med andra ord att de har så pass stora kulturhistoriska värden att det är av nationellt intresse att de bevaras. Ett av målen med dessa områden är att de ska ge en bred bild av historien.

Enligt miljöbalken kan en länsstyrelse eller en kommun förklara värdefulla kulturpräglade landskap som kulturresevat, liksom att mark- och vattenområden kan förklaras som naturresevat. Vid beslut om kulturresevat är Länsstyrelsen också förvaltare, och ansvarar för vård och skötsel av värdena på platsen. Kulturresevaten utgörs av landskap där marker, byggnader, anläggningar, spår och lämningar tillsammans utgör värdefulla kulturhistoriska helhetsmiljöer. I ett kulturresevat kan hela området kulturmiljö- och naturvärde skyddas och vårdas. Därmed omfattas byggnader, anläggningar, lämningar och marker, men även de värden som består av verksamheter, kunskaper och traditioner.

BIOTOPSKYDD (MILJÖBALKEN)

Många småbiotoper i odlingslandskapet har höga natur- och kulturvärden. De utgör livsmiljöer för många arter och underlättar spridningen av växter och djur mellan större naturområden. Många av dessa arter var förr vanliga, men har genom jordbrukets rationalisering allt svårare att klara sig ute i odlingslandskapet. Regeringen har beslutat att vissa typer av biotoper är så värdefulla att de ska ha ett generellt biotopskydd. Det betyder att de har ett skydd per automatik och får inte skadas.

Exempel på biotoper som skyddas av det generella biotopskyddet:

- alléer
- källor med omgivande våtmark i jordbruksmark
- odlingsrösen i jordbruksmark
- pilevallar
- småvatten och våtmarker i jordbruksmark
- stenmurar i jordbruksmark
- åkerholmar.

Med jordbruksmark menas här mark som används som åker, äng eller betesmark. Länsstyrelsen får medge dispens om det finns särskilda skäl.

Biotopskydd innebär förbud mot verksamhet eller åtgärd som kan skada den skyddade naturmiljön. Biotopen allé definieras av förordning. Förarbetena beskriver att de kriterierna är en exakt definition. Åtgärder utanför den skyddade biotopen behöver inte dispens även om de indirekt skulle skada biotopen, men de allmänna hänsynsreglerna ska iakttas.

Naturminne (Miljöbalken)

Ett särpräglad naturföremål får av länsstyrelsen eller kommunen förklaras som naturminne, om det behöver skyddas eller vårdas särskilt. Förklaringen får omfatta även det område på marken som krävs för att bevara naturföremålet och ge det behövligt utrymme.

BIDRAG

Kyrkoantikvarisk ersättning

Kyrkoantikvarisk ersättning är ett stöd från svenska staten till Svenska kyrkan. Det är stiftet som fördelar ersättningen. Ersättningen regleras genom Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning 2012-09-24. Målet med ersättningen är att bevara det kyrkliga kulturarvet. Det är ett stöd samt en kompensation för det ansvar som Svenska kyrkan tar för kyrkobyggnader, kyrktomter, kyrkliga inventarier samt i undantagsfall till åtgärder på begravningsplats. Ersättningen går till kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av dessa kyrkliga kulturminnen.

Kyrkoantikvarisk ersättning kan sökas av ekonomiska enheter inom svenska kyrkan. Ersättning beviljas för anläggningar som är skyddade enligt 4 kap. Kulturmiljölagen (KML). Ersättningen gäller inte för vanligt underhåll och driftskostnader. Enligt villkoren kan ersättning ge till:

- Revidera vård- och underhållsplaner
- Utredning, planering, projektering och inventering
- Skadeförebyggande åtgärder, exempelvis brand- och stöldskydd, eller säker förvaring av inventarier.
- Konserveringsinsatser av inventarier och inredning
- Vård- och underhållsåtgärder på byggnad och mark i syfte att bibehålla kulturhistoriska värden.

KULTURMILJÖVÅRDSBIDRAG

Kulturmiljövårdsbidraget är ett statligt medel som får lämnas till kulturmiljövårdande insatser. Det är länsstyrelsen som fördelar bidraget. Bidraget regleras genom förordning (2010:1121) om bidrag till förvaltning av värdefulla kulturmiljöer. Målet med bidraget är att det ska uppnå största möjliga effekt och nytta för kulturmiljön och bidra till att uppfylla de nationella målen för kulturmiljöarbetet.

Bidrag kan sökas av bland annat enskilda personer, kommuner, stiftelser och bolag som ska göra kulturmiljövårdande insatser. Ekonomiskt stöd kan inte utgå till en statlig myndighet i egenskap av fastighetsförvaltare, eller till åtgärder som kan erhålla kyrkoantikvarisk ersättning. Enligt bidragsförordningen kan bidrag, i mån av tillgång till medel, gå till:

- vård av värdefulla kulturmiljöer
- vård av kulturlandskap och fornlämningar
- tillgängliggörande av värdefulla kulturmiljöer
- framtagandet av kunskapsunderlag som underlag för vårdinsatser eller tillvaratagande av kulturhistoriska värden i samhällsplaneringen
- arkeologiska undersökningar vid bostadsbyggande, och
- arkeologisk undersökning vid mindre arbetsföretag

Lilla bidraget

Lilla bidraget är en speciell satsning för att uppmuntra bevarandet av en större mångfald av byggnader. Det kan exempelvis vara byggnader som gårdshus i stadsmiljö, lador, kolonistugor, tvättstugor eller bryggghus. Det är länsstyrelsen som fördelar bidraget. Du kan ansöka om bidraget för enklare åtgärder som att byta syllstockar, renovera fönster eller reparera tak.

Utöver ovan nämnda insatser kan olika satsningar med kulturmiljövårdsbidraget pekas ut i Riksantikvarieämbetets regleringsbrev. Ansökan om bidrag sker hos kulturmiljöfunktionerna vid respektive länsstyrelse. Kontakta länsstyrelsen i för mer information om hur man söker bidraget.

VÄSTMANLANDS GEOLOGISKA/REGIONALA FÖRUTSÄTTNINGAR

Berggrunden i Västmanland består av urberg. Den har sitt huvudområde i landskapets västra delar och består av bergarter med inslag av kalkstenar och järnmalmer. Mot nordväst höjer sig landet och samtidigt avtar jordbruksbygden.

Nordvästra Västmanland tillhör norrlandsterrängens storkuperade, skogrika landskap. Slättland gör dock djupa inbrytningar längs de större vattendragen. Området är mycket sjörikt, när i Fjällberget (ett berg som delas av gränsen till Dalarna) en högsta höjd av 466 meter över havet. Denna del utgör en del av Bergslagen. Terrängen sänker sig ner mot Mälaren. Sjön som utgör delar av länets sydliga gräns har en låg kust där ett bördigt slättland breder ut sig. Slättlandskapet utgör en del av den Mellansvenska sänkan som täcks av leror och andra havsavlageringar.

I Västmanland finns några av Sveriges längsta rullstensåsar. De bildades i tunnlar under inlandsisen och sveper idag genom hela landskapet i nord-sydlig riktning och vidare över Mälaren. Dessa är Köpingsåsen, Strömsholmsåsen och Badelundaåsen. Viktiga vattendrag i länet är Arbogaån, Hedströmmen, Kolbäcksån, Svartån och Sagån till Mälaren. Nedre Kolbäcksån ingår i Strömsholms kanal. Sagån utgör gräns till Uppland.

Åsarna och ådalarna är länets pulsådor, för både människor, växter och djur. De har varit betydelsefulla kommunikationsstråk sedan människan kom till trakterna. I väster förekommer de tillsammans med åsarna. Köpingsåsen – Hedströmmen och Kolbäcksån – Strömsholmsåsen. I öster är avståndet längre mellan Svartån- Badelundaåsen och Sagån/Lillån-Enköpingsåsen (som ligger i Uppland). Västmanland liknas vid en hand där åsarna och ådalarna utgör fingrar som sammanstrålar vid handflatan som illustrerar Mälaren.

Bruksmiljöer ligger längs ådalarna. Det var förädlingen av järnmalmen som flyttades söderut från bergslagsområdet ned i ådalarna, för att produktionen skulle kunna utökas och utvecklas. Bruken anlades på lämpliga platser för vattenkraft och där fler vidsträckta skogsområden på ömse sidor om ådalarna, kunde tas i anspråk för att försörja förädlingsprocesserna med kol.

Handelsförbindelser har följt ådalarna och åsarna vidare ut mot Mälarens hamnar och Östersjön.

Historiskt har dessa kommunikationsstråk haft enorm betydelse för utvecklingen av hela bergsbruksverksamheten och därefter industrin, både för utskeppning av produkter och för leverans av försörjningsvaror till bruks- och bergslagsmiljöer.

Vid utloppen i Mälaren ligger städerna, gamla handelsplatser och centralbygder från brons- och järnålder med bland annat markanta högar. Vägarna ligger på åsen alternativt invid åsen i senare dragningar. Tydliga åsvägar med mycket lång kontinuitet är något av ett särdrag för länet. Vid åsfoten löper järnväg sedan 1800-talet. Fler järnvägar har funnits i dessa stråk, några linjer är nedlagda.

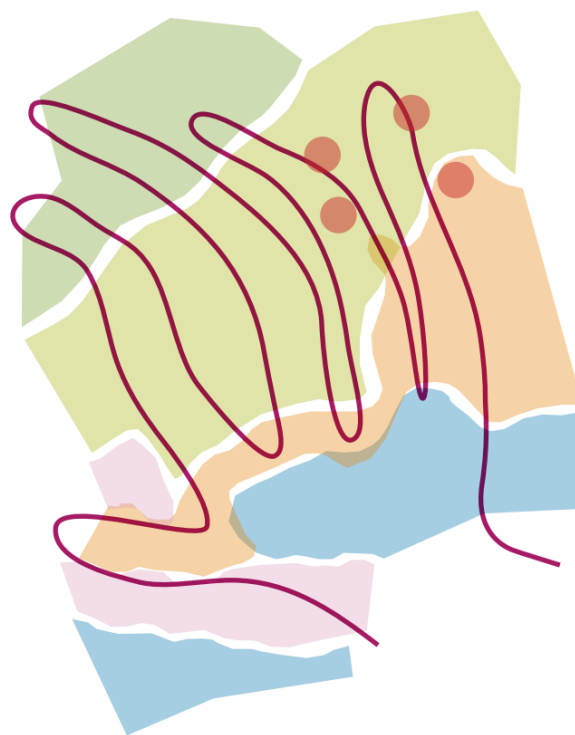

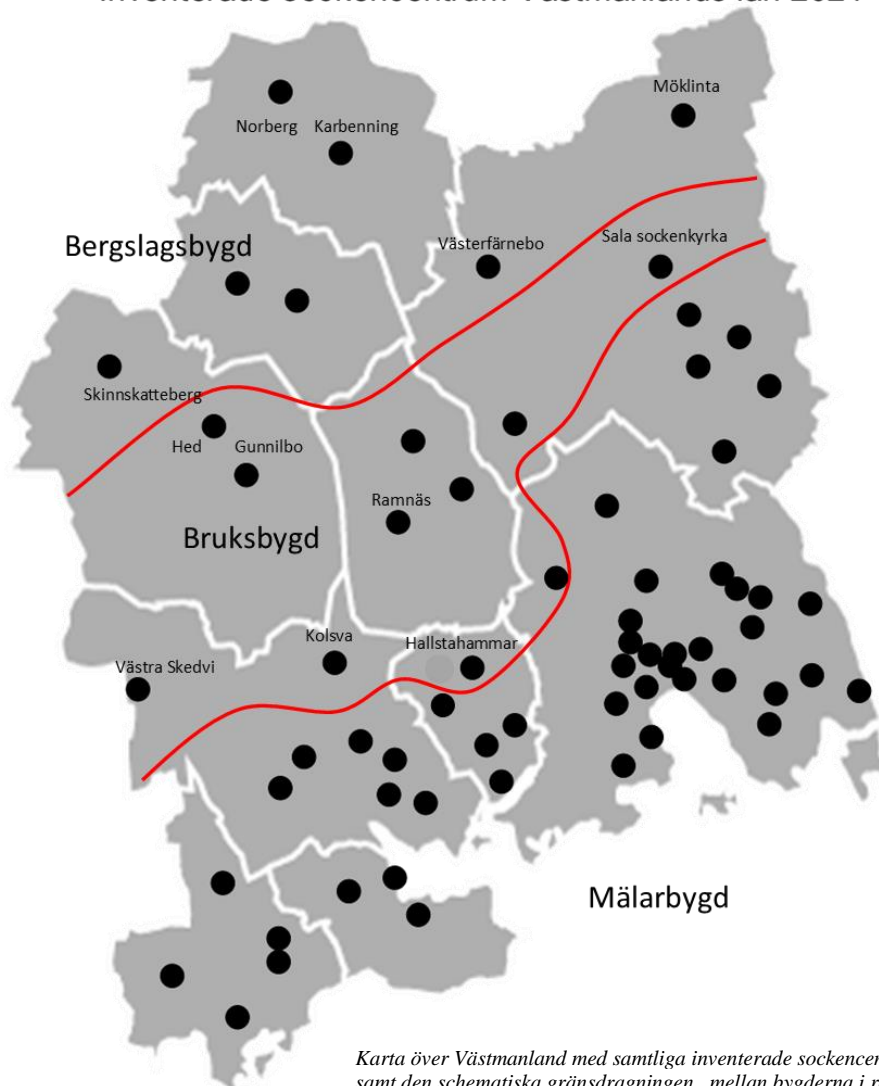
Illustration av Västmanland där handens fingrar symboliserar länets åsar och ådalar som rinner ut i Mälaren, handflatan. Bildkälla Länsstyrelsen Västmanlands län.

BERGSLAGSBYGD

Den nordvästra delen av Västmanlands län utgörs av bergslagsbygd. Här finns det områden där det pågått järnmalmabrytning och järnproduktion i masugnar (hyttor) åtminstone från 1100-talets andra hälft. Landskapet är rikt på vatten med många sjöar, myrar och kärr. Ådalarna och till viss del småslätterna skär igenom landskapet. Dalgångarna och åsarna med nordvästlig-sydostlig riktning är de viktiga kommunikationsstråken ner mot hamnarna i Mälaren.

Före socknarna var de olika bergslagen administrativa enheter. De började bildas på 1200-talet och innebar distrikt med privilegier på bergshantering. Det äldsta skriftliga belägget för bergsbruk är från 1288. Där framgår biskopen i Västerås ägde en del av Falu koppargruva (Tiskasjöberg). Den medeltida staden Norberg, som omtalas år 1303. Norberg hade eget ting år 1400 och ordet bergslag blir här för första gången använt som beteckning över ett geografiskt område. Längre var bergslagen administrativa och judiciella enheter med egen bergs rätt och egna domstolar, Privilegierna upphävdes 1859. Då fanns i Sverige ett silverbergs lag (Sala silvergruva) och ett kopparbergs lag (Stora Kopparberg) samt 17 järnbergs lag varav två i Västmanland - Skinnskatteberg och Norberg.

Inventerade sockencentrum Västmanlands län 2021

Karta över Västmanland med samtliga inventerade sockencentrum samt den schematiska gränsdragningen mellan bygderna i rött.

Av kyrkorna i Västmanlands bergslag utmärker sig Norbergs kyrka som enda kyrka som uppfördes under 1300-talet. Norbergs kyrka stod ensam tills Västervåla kyrka uppfördes på 1400-talet. Skinnskattebergs kyrka byggdes år 1490. Under 1500-talet när bergsbruk och befolkning ökade följde behovet av fler kyrkobyggnader. Längre var kyrkorna annex till etablerade medeltida kyrkor i söder. T ex var Karbenning ett annex till Västerfärnebo och Västanfors och Västervåla till Norberg. Under 1600-talet får Västanfors och Karbennings egna kyrkobyggnader.

Bergslagsbygden är glesbefolkad. Det finns bergsmansbyar i norra delarna och bruksmiljöer vid biflöden till de större ådalarna, samt små öppna odlade ytor med gårdar och torp. Vissa gårdar och torp har varit knutna till bruken, andra har tillkommit som nyodlingar under 1700–1800-talens befolkningsökningar. Här finns samhällena Skinnskatteberg, Norberg, Karbenning stationssamhälle och Fagersta. Det är endast Karbenning stationssamhälle som inte har sitt ursprung i ett kyrkligt sockencentrum.

BRUKSBYGD

Området utanför Bergslagen där gruv- och hyttverksamhet har etablerats i ådalarna definieras här som bruksbygd. Området karaktäriseras av skogrik natur och goda kommunikations- och kraftutvinningsförutsättning. Hedströmmen och Svartån är vattendrag med tidigt etablerade bruk där järnet förädlades och skickades vidare till hamnar vid Mälaren. Gunnilbos första kapell uppfördes i början på 1600-talet. Karmansbo är ett exempel på ett bruk intill Hedströmmen.

Sala silverbergsslag definieras som en bergslagsbygd i en ö av omgivande bruksbygd. Sala silvergruvas verksamhet blev stor under början av 1500-talet och Sala stad anlades under 1600-talets början. Kristina kyrka i Sala stad uppfördes åren 1635–1641. Salas bergslagsbygd omges av ett slättlandskap med Sala sockenkyrka som har sitt ursprung i 1300-talet.

MÄLARBYGD

I södra och östra delen av Västmanland, nära Mälaren, övergår landskapet till de låglänta öppna jordbruksområdena i Mälarbygden. Mälarbygden inkluderar salaslättens slättlandskap. Här är landskapet öppet med långa utblickar. Landskapsrummen av varierande storlek avgränsas av sammanhängande skogsområden på morän och ensamliggande åkerholmar. Stor andel uppodlad mark på lerjord. Landskapstypen sluttar svagt mot Mälarens och är en gammal sjöbotten som har rest sig efter istiden. Mälarbygden har många kyrkor från medeltid vars torn är landmärken i slättlandskapet. Byarna är ofta förhållandevis små med få gårdar, men gårdarna är generellt stora. Bebyggelselägen och markbruk har en mer långsgående karaktär invid ådalarna.

En stor befolkningsökning skedde i Västmanland under medeltiden, vilket bland annat berodde på ett gynnsamt klimat och bättre jordbruksredskap. Kyrkorna i Mälarbygden är till största delen från medeltiden, från perioden 1100-tal fram till 1300-tal. Vissa av de första kristna områdena låg i anslutning till Mälaren, t ex Munktorp.

FÖRHISTORISK TID

Några av de äldsta spåren av delvis fast etablering i Västmanland är från 9000- 9500 år sen. Dessa består av säljagarrastplatser i skyddade lägen på öar intill vikar, sund och laguner.² Helt bofasta blev invånarna i Västmanland senare, ca 3000 f.kr när de började odla.³

Västmanland har många kända fornlämningar. En övervägande del av fornlämningarna utgörs av gravar från järnåldern och särskilt betydande är gravfältet vid Anundshög med skeppssättningar där delar är från vikingatid samt båtgravsfälten vid Norsa i Köping och vid Tuna i Badelunda socken från vendeltid, 550–800 e.kr. I Västmanland finns ca 50 kända fornborgar varav en av de största är fornborgen på Visberget i Munktorps socken. Fornborgarna är lokaliserade i Mälarnära områden.

KRISTNANDET

Kristnandet av Sverige utgjorde en långt utdragen process. Kristendomen blev populär bland framför allt makteliten under slutet av vikingatiden. Utspridda kristna gårdshushåll kan ha utökats och börjat likna församlingar, kanske också med någon form av tionde men ännu utan någon tydlig territoriell utbredning. Många stormän lät uppföra privata kyrkor och genom detta uppnå ett fastare grepp om undersåtar, ekonomi, handel och säkerhet.

Snart fick kyrkans mission genomslag i full kraft i Norden och under 1000-talet brukar man anse att Norden blev kristnat. Skriftliga belägg för att Västmanlands kristnades finns först från 1300-talet. Kristen missionen återspeglas i traditionen från senmedeltiden om David av Munktorp, Västmanlands apostel. David var en engelsk munk som under början av 1000-talet sändes ut av Sankt Sigfrid i Småland för att kristna mälardistrikten. Munktorps kyrka har länge förknippats med David. Kyrkans västligaste del kallas Davidskyrkan efter att han ska ha uppfört den någon gång under tidsperioden 1050–1100. Möjligen kan David uppfört ett kapell vid Dävö kungsgård innan han stannade i Munktorp. Genom Västmanland går en av de medeltida pilgrimslederna som går till Nidaros/Trondheim och S:t Olof grav. Den heter Romboleden och idag passerar den genom bergslagen och förbi de Västmanländska sockencentrumen Köping, Kolsva, Hed och Skinnskatteberg.

LAGAR OCH FÖRORDNINGARS PÅVERKAN PÅ SOCKNEN

De medeltida landskapslagarna reglerade att sockeninvånarna skulle förse prästen med bostad. Prästen ansvarade själv för byggnaderna om det inte rörde sig om större reparationer. Tjänstebostadstvånget avskaffades 1987/88. Pastoraten beslutade sedan själva om de anvisa en tjänstebostad eller inte. En stor del av prästgårdarna började säljas. Idag finns det ingen prästgård i Västmanland som bebos av en präst. Dock finns flertalet kvar inom Svenska kyrkans regi som församlingshem och dyl. Från 1862 kunde prästen befrias från sina jordbruksuppgifter genom att församlingen utarrenderade prästjorden. Detta sätt blev än mer vanligt från 1910 när en ny lag gav prästen kontantlön i stället för en prästlön i natura.⁴ Nya arrendebostäder uppfördes ofta anslutning till den befintliga prästgården.

Utvecklingen av socknen som organisationen bör efter äldre medeltid ha varit relativt snarlik över hela landet eftersom en hel del av socknens verksamheter och byggnader initierades genom kungliga lagar och förordningar.⁵ Kyrkolagen från år 1686 är ett sådant exempel.⁶ Det var nu kungamakten kunde nu påverka på ett sätt som biskoparna tidigare gjort. Hur mycket socknen efterlevde dessa påbud från kungen hörde helt samman med hur rik socknen var.

1842 års folkskolereform medförde att det uppfördes ett skolhus i sockencentrat. Det var dock inte ovanligt att det i adel- och bruksdominerade socknar redan fanns både skolhus och lärare från sent 1600-tal. I många socknar dröjde det också flera decennier innan en byggnad uppfördes och

² Färjare, Anette & Wikell, Roger (2017)

³ Västmanlands läns museum

⁴ Kulturmiljövärd nr 3, sid 27

⁵ Bergström kyrkplatsen som socknens centrum, sid 8

⁶ Bergström kyrkplatsen som socknens centrum, raä

skolverksamheten fortsatte att inrymmas i klockarbostaden. Klockartjänsten hade reglerats redan i de medeltida landskapslagarna. En klockare var en person som skulle ringa i klockan vid mässor, hjälpa prästen vid förrättningar och kunna sjunga. Klockaren skulle hjälpa prästen med att lära församlingen läsa. Reformationen hade ställt krav på att församlingsborna skulle kunna läsa bibeltexterna på svenska. Lagen sa att församlingen skulle förse klockaren med bostad, en sockenstuga. Allt eftersom klockaren arbetsbördor blev fler och fler kom klockargården att bli ett eget boställe.⁷

Fattigstugan fick genom 1686 års lag sin definitiva tillkomst. I det socknar där det inte redan fanns en skulle det utan dröjsmål uppföras en var lagens budskap.⁸ Under 1800- och 1900-talet följde fattiggårdarna och ålderdomshemmet. Genom 1862 års kommunallag utökades myndigheternas ansvarsområden och landstingen inrättades. Med dessa följde en utbyggnad av bland annat lasarettssjukvården, äldreomsorg och skolväsende.

Munkstorps före detta prästgård är byggnadsminne. Huvudbyggnaden fick en donation av Drottning Hedvig Eleonora och rödfärgades redan 1682. Under en av flygelbyggnaderna finns en källare daterad till 1500-tal.

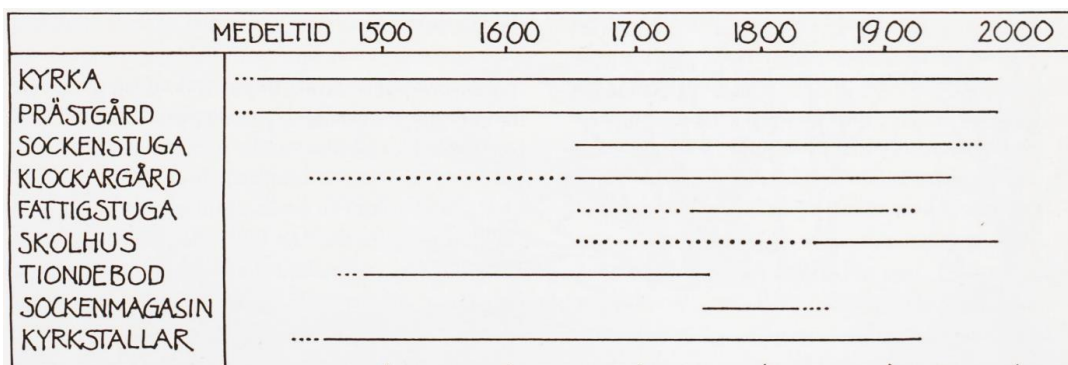
⁷ Ibid, sid 23

⁸ Ibid sid 19

SOCKENGEMENSAMMA BYGGNADER

En sockenindelning är ett område där de människor bodde som skulle betala tiondet till en viss kyrka och en viss präst. Detta kom sedan att bilda en socken. I Riksantikvarieämbetets publikation *Kyrkplatsen som socknens centrum 1992* tecknades en idealbild av ett sockencentrum där alla de komponenter som ett fullvärdigt sockencentrum bör innehålla är med. Ett fullt utbyggt sockencentrum skall innehålla följande anläggningar: kyrka, prästgård, sockenstuga, klockargård, fattigstuga, skolhus, tiondebod, sockenmagasin och kyrkstallar. Varför just dessa institutioner konstituerar ett sockencentrum beror på att de ingår i socknens allmänna byggnader. Det var i stort sett sockenmännen själva som initierade dem, byggde dem, vårdade dem och kontrollerade deras verksamheter.

Att identifiera dessa byggnader ute i sockencentrumen har varit en viktig del i fältarbetet inom projektet. Utöver de sockengemensamma byggnaderna har komministergårdar förekommit och placering noterats och inventerats. Detta för att de i många fall är väl synliga i miljön och i vissa fall välbevarade. Att gården fått benämningen komministergård/bostad utesluter inte att byggnaden har fungerat som prästbostad under perioder. Illustrationen nedan visar på förekomsten av de sockengemensamma byggnaderna genom tid.

Olika sockengemensamma byggnaders förekomst i sockencentran. Bildkälla: Riksantikvarieämbetet, *Kyrkplatsen som socknens centrum*, sid 34.

HOTADE BYGGNADSTYPER I VÄSTMANLANDS LÄN

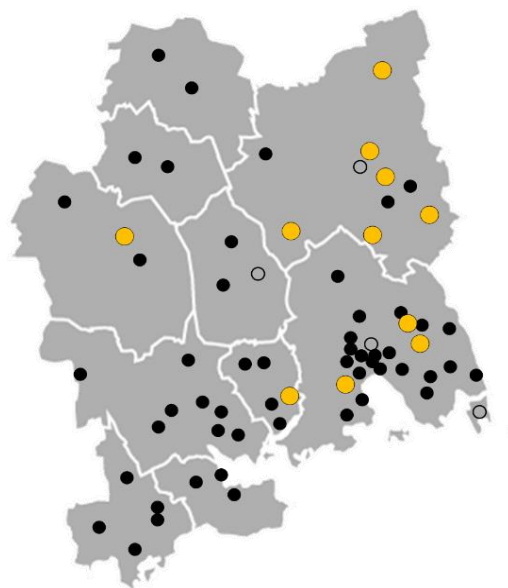
Genom de fält- och litteraturanalyser som gjorts har det framkommit att tre byggnadstyper av de som ingår i ett sockencentrum finns bevarade endast i liten skala i Västmanland. Det finns i endast tio sockencentran bevarande kyrkstallar. Tiondebodar förekommer endast i nio av sockencentrumen. Ytterligare två tiondebodar finns som utanför sockercentrumet på komministergården. Det finns sju sockenmagasin bevarade i sockencentrumen. Två sockenmagasin har flyttats och ytterligare en byggnad behöver utredas. Dock bör nämnas att alla sockengemensamma byggnader inte förekommit i samtliga sockencentrum. De moderna kyrkornas har haft ett helt annat byggandsbehov än medeltida kyrkors. Sockencentran som tillkommit under perioden däremellan är svåra att generalisera och djupare undersökningar behövs.

Kyrkstall

I 10 av de 56 inventerade kyrkomiljöerna finns kyrkstallar bevarade. Kyrkstallar uppfördes vid kyrkan där hästarna kunde stå under tak medan gudstjänsten pågick. Varje gård skulle sköta sin eller sina spiltor på samma sätt som man skötte sin del av sockenvägen eller sin del av kyrkogårdsmuren. I mycket vidsträckt socknar fanns behov inte bara av utrymme för hästar utan också av övernattningsrum. Därför förekommer det i Norrland kyrkstugor som tillsammans bildar kyrkstäder.

Många av Västmanlands kyrkstallar revs under 1900-talet. I flera fall har platsen där dessa legat omvandlats till parkeringsplats. Kyrkstall förkommer i följande sockencentrum i Västmanland: Dingtuna, Fläckebo, Gunnilbo, Kila, Möklinta, Norrby, Sala sockenkyrka, Tillberga, Tortuna, Tärna och Säby.

Kyrkstallen i Fläckebo, Tärna och i Tortuna består av låga timrade bodar. I Fläckebo står dessa uppställda tillsammans på rad på kyrkbacken. I Dingtuna, Kila, Norrby och vid Sala sockenkyrka är kyrkstallen gemensamt utförda som en lång länga med enhetligt utseende i de symmetriskt satta portar och skyltning. Vid Kila kyrka och vid Sala sockenkyrka finns två längor. Gunnilbos kyrkstall utmärker sig i ett ålderdomligt utseende.

Karta över Västmanland. Sockencentrum med bevarade kyrkstall är markerade med gult.

Ovan t.v. Gunnilbo (Skinskattebergs kn) kyrkstall utmärker sig bland Västmanlands kyrkstallar genom sin höga ålder, sitt brutna tak och lunettfönster. Ovan t.h. Kyrkstallet vid Lundby kyrka (Sala kn) har pulpettak och flera numrerade portar. Stallet ligger synligt intill vägen mot kyrkan.

Ovan t.v. Kyrkstallen vid Möklinta kyrka (Sala kn) ligger intill komministergården. De visar likheter med Sala sockenkyrkas stall (ovan t.h.) och Lundbys stallar som portar och foderdetaljer.

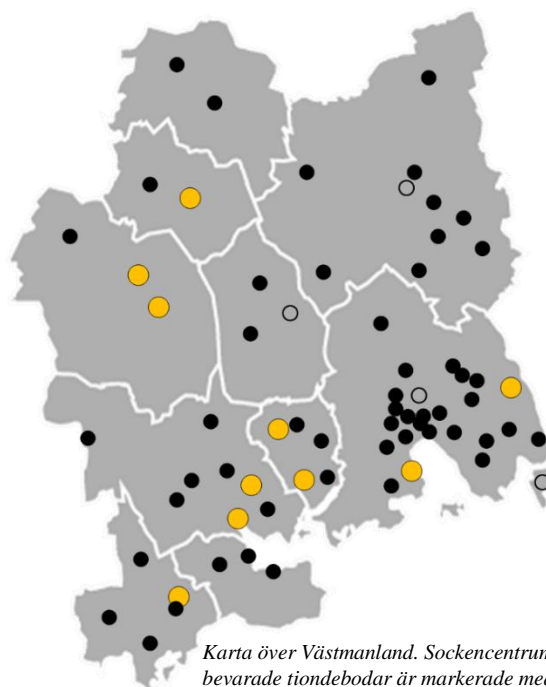
TIONDEBOD

I 9 av de 56 inventerade kyrkomiljöerna finns tiondebodar bevarade. Tiondeboden som sockengemensam byggnad fanns redan under den katolska tiden vid kyrkorna. De hörde samman med de kyrkliga skatterna som betalade in natura som säd eller smör och inkluderade prästens avlöning, kyrkans underhåll samt fattigvården. Kyrktornet eller utrymmet ovanför stigluckorna kunde också användas som tiondebodar. Några av landets äldsta träbyggnader är tiondebodarna i Ingatorp och i Älvdalen. Den förra är dendrokronologiskt daterad till 1229, den senare till 1285.⁹ Flera av de västmanländska sockencentrumen är tillkomna under en senare period att en tiondebod aldrig funnits bland de sockengemensamma byggnaderna.

Nordisk familjebok från 1905 gör en klar åtskillnad i beteckningen av tiondebodarna. Det hus som ingår i prästgårdens månghussystem heter tiondelada medan det hus som ligger i anknytning till kyrkan heter tiondebod. I detta projekt kommer byggnaden omnämnas som tiondebod. Ordet tiondelada har inte återfunnits i materialet som har gått igenom inom ramen för projektet.

Tiondebodarna står i anslutning till kyrkobyggnaden eller vid präst- eller komministergården. I flera fall i Västmanland har boden flyttats, till exempel till en granngård som Torpa kyrkas tiondebod som idag står på gården Väster Säby eller Svedvis tiondebod som står på gården Fjällsta. Med sin enkla utformning är bodarna relativt anonyma i sitt uttryck och kan stå kvar anonymt i kyrkomiljöerna. Det finns bodar vid Badelunda kyrka och Kungsåra kyrka i Västmanland som behöver utredas dess tidigare funktion. Även en äldre bodbyggnads beteckning idag kan vara missvisande. Den som idag kallas för den gamla tiondeboden kan ha varit ett sockenmagasin eller tvärtom.

Bevarande tiondebodar förekommer i följande sockencentrum i Västmanlands län: Berg, Björksta, Hed, Kolbäck, Köping, Odensvi, Västerås Barkarö, Västervåla. I Gunnillbo och i S:t Nicolai ligger boden på den före detta komministergården utanför sockencentrat.

Karta över Västmanland. Sockencentrum med bevarade tiondebodar är markerade med gult.

Från vänster: Västervåla tiondebod som står på prästgården, Gunnillbo tiondebod som står på den före detta komministergården i Bastmora samt tiondeboden i Berg.

⁹ Raä, Forskningsprojektet sockenkyrkorna

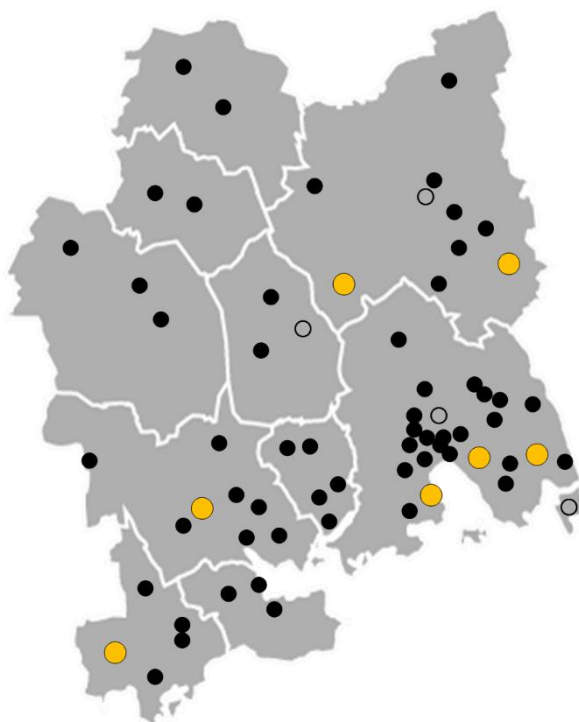
Från vänster: Tioneboden i Odensvi samt tioneboden som en del av en uthuslänga vid Heds kyrkas prästgård.

SOCKENMAGASIN

I 7 av de 56 inventerade kyrkomiljöerna finns sockenmagasin bevarade.

Sockenmagasinen var ett nytt fenomen på 1700-talet. Två påbud av Kungl. Maj:t drev på etableringen på landsbygden. Det ena utfärdades 1750, det andra 1757. Tidigare hade kyrkkassan fungerat som en liten bank, men sockenmagasinet var ett sätt att under gemensamma former driva en in- och utlåningsbank i mycket större skala.

Spannmålen fungerade som kontanter som de som ingick i magasinsföreningen satte in och som sedan lånades ut mot ränta. Så småningom ackumulerades förhoppningsvis ett kapital som kunde användas till olika ändamål. En av orsakerna till att socknarna hade råd att bygga separata hus för varje sockenkommunalt ändamål på 1800-talet var just att sockenmagasinet hade inrättats och drevs som ett vinstdrivande företag.

Karta över Västmanland. Sockencentrum med bevarade sockenmagasin markerade med gult.

Ibland byggde församlingarna särskilda sockenmagasin, ibland användes en uttjänt tionebod. Sockenmagasinen kan vara belägna på en byallmänning eller på tomt som inköpts från en privatperson. Magasinen behöver heller inte ligga i anslutning till kyrkan men gör det oftast, eftersom denna var socknens naturliga samlingspunkt.

År 1832 fanns det enligt lantbruksakademins beräkningar nästan 1000 sockenmagasin i landet. av dessa uppgavs ungefär 500 vara grundade under 1700-talet. Det skulle betyda att ungefär var tredje socken hade inrättat sockenmagasin. Sin storhetstid hade inrättningen i början av 1800-talet för att alltmer minska i betydelse efter 1830. Orsaken till sockenmagasinens relativt korta livslängd var naturhushållningens förändring mot penningekonomi.

I Västmanland finns bevarade sockenmagasin i följande sockencentrum: Badelunda, Bro, Fläckebo, Kungsåra, Götlunda, Tärna och i Västerås Barkarö. I Torpa och i Svedvi har magasinet flyttats till en gård utanför sockencentrat. Det finns en byggnad i Tortuna vars tidigare funktion kan ha varit sockenmagasin och som behöver utredas. Flera socknar har troligen använt den äldre tioneboden, t ex i Västervåla.

Ovan t.v. Sädsmagasinet vid Västerås Barkarö kyrka. Ovan t.h. sockenmagasinet vid Heds kyrka.

Ovan t.v. Sockenmagasinet vid Götlunda kyrka utmärker sig i både ålder och byggnadssätt. Det är det enda i länet som är murat och putsat.
Ovan t.h. Fläckebos sockenmagasin är en del av en miljö kring kyrkan med bodar och kyrkstallar som är byggnadsminnesförklarade.

RINGARSTENAR, KLOCKARSTENAR

Ringarstenar är en fornlämningstyp som är unik för Västmanland, och även här är de högst ovanliga. De förekommer endast i de två grannsocknarna Björksta och Tortuna i landskapets östra del.

Stenarna var resta utmed vägarna fram till kyrkan. Seden att ringa i kyrkklockorna i samband med begravning varit spridd. Sedvänjorna vid likfärder varierade runt om i landet, liksom sammanringningarna vid likfärdens slut när begravningsföljet närmade sig kyrkan. Kyrkklockornas uppgift var att hålla de onda makterna på avstånd och förhindra ett oriktigt och okristeligt jordande. Ringningarna började när begravningsföljet kom till förutbestämda platser, speciella ringarplatser. Stenarna var placerade på olika avstånd från kyrkan. Klockorna ringde olika länge beroende på den dödes sociala ställning och/eller de anhörigas vilja eller förmåga att betala för den här så kallade framringningen. På de åtta bevarade stenarna i Björksta socken finns inhuggna inskriptioner med 1, 3 och 6 R vilket motsvarar kostnader för framringningen. Bokstaven R står för Riksdaler. På stenarna i Tortuna anges kostnaden däremot i Riksdaler Banco, R.B.

Stenarna vid Tortuna kyrka har huggen inskription som talar om vad det kostade att få en klockringning från det att följet passerade stenen till dess att man var framme vid kyrkbacken. I Björksta socken finns 8 stenar vara några står i ursprungligt läge på äldre vägar kring kyrkan. Två av stenarna har flyttats under senare tid till sina ursprungliga platser. Några stenar står på kyrkogården. I Tortuna socken står stenar uppställda intill en av förrådsbodarna.

I Bergs kyrka finns den en sten som på generalstopografiska kartan (flygfoto från 1959, sammanställt 1962) som beskrivs som *klockstenen* invid vägen öster om kyrkan. Norr om Medåkers kyrka ska det ha funnit en sten som markerade när klockan skulle börja ringa. Den stenen har sprängts och fraktats bort. Vid Badelunda kyrka finns fem stenar som är registrerade som ringarstenar. Norr om Svedvi kyrka finns ett impediment som i trakten kallas *Kyrkbacken*. Ringningen startade när kyrkoföljet blev synligt på kyrkstigen norrifrån vid det impedimentet. De senast nämnda stenarna och impediment saknar inskriptionen och verkar endast ha varit ett naturligt förekommande stenar som fått tjänstgöra som ringarmarkering.

Några av ringarstenarna vid Björksta kyrka (Västerås kn) står på kyrkogården. De övriga står på ursprunglig plats i omgivande landskap vilket gör dem unika ur både ett regionalt som nationellt perspektiv.

Ovan t.v. En av ringarstenarna vid Tortuna kyrka (Västerås kn). Stenarna har inskriptionen 2 RB som står för 2 riksdaler banco och är kostnaden för att få klockorna att ringa när följet passerar denna sten. Ovan t.h. Klockarstenen längs den äldre kyrkvägen vid Bergs kyrka (Hallstahammar kn).

KÄLLOR

Bergström, Carin, *Kyrkplatsen som socknens centrum*, Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 1992

Dahlberg, Markus & Franzén, Kristina (red.), *Sockenkyrkorna: kulturarv och bebyggelsehistoria*, 1. [uppl.], Riksantikvarieämbetet, Stockholm, 2008

Färjare, Anette & Wikell, Roger (2017). *Säljägarnas kust - Stenåldersinventering av 2014 års brandområde* [Elektronisk resurs]. Länsstyrelsen i Västmanlands län

Hallgren, Anna-Lena (2015). *Ringarstenarna i Björksta: dokumentation och flytt av ringarsten: arkeologisk antikvarisk kontroll: Fornlämning Björksta 415:1 m.fl., Grän 1:1, Björksta socken, Västerås kommun, Västmanlands län*. Västerås: Stiftelsen Kulturmiljövård

Landskapskaraktärsanalys för Västmanlands län [Elektronisk resurs]. (2016). Länsstyrelsen i Västmanlands län

Prästgårdsinventering, Riksantikvarieämbetet, 1987

Ekomuseum Bergslagen, www.ekomuseum.se 2021-10-01

Fornminneregistret, www.raa.se 2021-08-01